

Pregledni rad

UDK 316.334.56:168.35

Hrvoje MESIĆ (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

hmesic@uaos.hr

PROSTORNA HUMANISTIKA: MAPIRANJE NEVIDLJIVIH PROSTORA-SPAVAČA

Ispravno istraživanje i mapiranje nevidljivih prostora-spavača zahtijeva poznavanje međusobne povezanosti urbanog prostora te našeg kolektivnog urbanog iskustva. Lefebvre prostorni diskurs promatra kao trijadu koja povezuje mentalna, fizička i društvena gledišta prostora koji mogu reprezentirati moć. Prostor je, prema Foucaultu, temelj provedbe moći i socijalnog života, a oblikovanje prostora treba naglašavati kao mehanizam moći nad pojedincima. Ovaj rad će, stoga, interdisciplinarnim pristupom, istražiti prostornu humanistiku, odnosno dokumentirati početke istraživanja prostorne kognicije, „zaokret ka prostoru“, prostorni obrat itd. Upisivanje sjećanja u urbani prostor oblikuje isti u simbolično mjesto, a sustavi znakova nevidljivih (baštinskih) prostora-spavača pretvaraju ga u prostorno-vremenski komunikator.

Ključne riječi: *prostorna humanistika, mapiranje, nevidljivi prostori-spavači, urbani prostor, komunikacija, baština, pravo na grad*

1. PROSTOR KAO OKVIR ZA IZGRADNJU IDENTITETA I STVARANJE SMISLA

Postmoderni poimanje vremena, uvjetovano društvenim promjenama, podrazumijeva drugačiji odnos prostora i vremena. Postmoderni prostori istovremeno konstruiraju i dekonstruiraju urbanu stvarnost.¹ Ukidaju se razlike između općih i svetih mjesta, zaštićenih i neobranjenih, urbanih i ruralnih. Potpuno se ruše hijerarhijski odnosi, a Foucault tumači: „živimo u stoljeću

¹ Više o tome pročitati u Brian Mchale, *Postmodernist Fiction*, Routledge, London – New York, 1987.

jednovremenog, usporednog, bliskog i dalekog, susjednog i raštrkanog (...) u razdoblju u kojemu se, prema mom mišljenju, svijet stavlja na kušnju, ne toliko kao jedan veliki život predodređen razvijati se tijekom vremena, nego kao mreža koja povezuje točke i stvara vlastiti nered.“² On, naime, želi istraživati izvanjski prostor, baš onakav u kojemu se događa „erozija naših života, našeg vremena, naše povijesti, taj prostor koji nas slama i troši i sam je raznorodan.“³ Godine 1976. u intervjuu časopisu Herodote naglašava: „Prostor se tretirao kao ono što je mrtvo, fiksirano, nedijalektičko, nepotrebno (...) Suprot tome, vrijeme je predstavljalo izobilje, plodnost, život, dijalektiku.“⁴ Foucault naglašava da živimo „u trenutku kada naš doživljaj svijeta manje nalikuje dugom životu koji se odvija u vremenu a više mreži koja spaja točke i presijeca se s vlastitim povijesnim.“⁵ Isto potvrđuje i Bachelard naglašavajući da smo ponekad skloni vjerovati „da sebe poznajemo u vremenu, dok u stvari poznajemo samo niz fiksacija u stabilnim prostorima bića, bića koja ne žele proteći, koje čak i u prošlosti kada je odlazilo u potragu za izgubljenim vremenom, želi zaustaviti tijek vremena. U svojih tisuću šupljina prostor zadržava komprimirano vrijeme. Takva je svrha prostora.“⁶ Pavel Florenskij temu prostora produbljuje unutar-njim, nevidljivim dimenzijama prostora razumijevajući ga kao prostor verbalne projekcije i slobodnog kreiranja vlastita postojanja u svijetu.⁷ Ljudska je pak egzistencija uvjetovana slikom egzistencijalnog prostora, tumači Norberg-Schulz. Tako oblikovan prostor treba biti prilagođen ljudskim potrebama. Struktura takvog egzistencijalnog prostora uključuje dva pristupa: apstraktni (topologija) i stvarni (građevine, urbani krajolik). Fenomen mjesta Norberg-Schulz analizira kategorijama *prostor* i *značaj* koje odgovaraju ljudskim kategorijama *orijentacija* i *identifikacija*, one služe u definiranju *geniusa loci* kojeg autor smatra važnim zbog egzistencijalne dimenzije prostora koja je u globalnom svijetu marginalizirana. Tako definira arhitektonski prostor kao ozbiljenje – konkretizaciju čovjekova egzistencijalnog prostora. Takvi su prostori proizvedeni.⁸

² Michel Foucault, *O drugim prostorima*, u: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*, Reprint, Zagreb, str. 31.

³ Isto pod 2. Michel Foucault, str. 33–34.

⁴ Michel Foucault, *Power/Knowledge, Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, Pantheon Books, New York, 1980, str. 70. (Citirani navod preveo Stipe Grgas, *O zaokretu ka prostoru*.)

⁵ Michel Foucault, *O drugim prostorima*, u: Glasje: časopis za književnost i umjetnost, Zadar, 1996, br. 6, str. 8.

⁶ Gaston Bachelard, *Poetika prostora*, Ceres, Zagreb, 2000.

⁷ Usp. Sanja Veršić, *Prostor kulture: Pavel Florenskij i ruski kozmizam*, Naklada Breza, Zagreb, 2013, str. 11.

⁸ Usp. Sandra Uskoković, *Treći prostor kao egzistencijski habitat ili poetska imaginacija*, u: Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja, Zagreb, 2005, br. 155, str. 17.

Stvaranjem naših vlastitih mapa, metodom mapiranja, svladavamo prostor i dajemo mu značenje. Mapiranje je prostorna aktivnost koja je sastavnim dijelom priopćavanja grupnog i pojedinačnog identiteta, ostavljajući trag u njemu. U kognitivnom mapiranju danas pomaže tehnologija koja kognitivne prostorne mape zamjenjuje s onima u GPS uređaju. Razvijaju se pametni gradovi i pametne kuće. Istraživanja urbanih prostora kretanja, onih unaprijed definiranih i projektiranih, kao i onih koji spontano nastaju kretanjem čovjeka, poprimaju nova simbolička značenja. Prostor je važan za čovjeka, čovjek oblikuje prostor. Stoga, prostor treba promatrati kao okvir za izgradnju identiteta i stvaranje smisla. Suvremena teorija aktualizirala je problematiku hodanja uvodeći dva pojma: *walkability* i *walkscapes*. *Walkscape* je prostor kretanja hodanjem, šetnjom ili trčeci. To je koncept koji omogućuje da se tumači moć otkrivanja dinamike koja pokreće tijelo. Hodanje se smatra, prema Careriju, prvim ljudskim estetskim činom stvaranja, ulaskom jasnim tragom u prostor. Careri tumači da je hodanje gradom, koji naziva Zonzo – u prijevodu znači gubiti vrijeme besciljno lutajući, neophodno kako bi se upoznao grad i njegova promjena iz kompaktnog u fragmentirani, s praznim i izgrađenim sastavnicama. Osim toga, predlaže *zonzo* kao tehniku kojom se može tumačiti problematični dijelovi grada. Prostori kretanja promatraju se različitim modelima, a posebno se ističu modeli linearnih poveznica kojeg karakteriziraju odnosi prometnica – perivoji – pješak, modeli perivoja kojeg čine pješak – sadržaji – perivojni elementi te model sustava prostora kretanja kojeg čini odnos perivoj – struktura grada – prometnica. *Walkability* je pješačka pristupačnost te označava mjeru pristupačnosti prostora pješaku.⁹ Takvom pristupačnošću daje se smisao prostoru. De Certeau, u poglavlju *Pričanje prostora* svoje knjige *Invencije svakodnevice*, piše da ulicu koju je geometrijski odredio neki urbanistički projekt tek njegovi pješaci (hodajući performansi) preobražavaju u prostor. Naime, Michel de Certeau kritizira tumačenje grada iz ptičje perspektive, već želi potaknuti hodanje gradom kao novi način razmišljanja jer tko god se popne na vrh World Trade Centra oslobađa se mnoštva koje usisava identitet gledatelja. Panoramsko gledanje karakterizira zaborav i nepostojanje praksi. Dolje, u svakodnevicu prostora, žive korisnici, pješaci (*Wandermänner*) te svojim tijelom slušaju praznine i punine urbanog teksta koji ispisuju, a nemoćni su ga iščitati. Oni se, kao praktičari, igraju s prostorom kojeg ne vide, već su okrenuti estetskom iskustvu prostora. Primjećuju lijepe ili ružne zgrade, privremena skloništa za beskućnike... Pješak performativno koristi grad, opirući se unaprijed definiranim obilježjima arhitekture. Flaneur,

⁹ Usp. Tamara Marić, Bojana Bojanić, Obad Šćitaroci, *Walkspace: linearno povezivanje prostora na primjeru Splita*, u: Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, Zagreb, 2012, br. 1, str. 120–130.

čovjek gomile, slobodno šetajući gradom iz rasonode, kreira, odnosno mapira prostor te izgrađuje kognitivne mape kao verbalni i slikovni trag pamćenja. Flaneur se na ulici osjeća jednako kao i u vlastitom domu. Kevin Lynch uspostavlja termin slikovitosti ili imageability kao sliku razumijevanja unutar prostora budući da se neki prostori lako pamte, a neki ne. Takve slike olakšavaju kretanje i „flaniranje“ nepoznatim prostorima. Svakodnevni život, dakle, karakteriziraju društvene djelatne prakse koje de Certeau naziva taktikama. One izmiču dominantnom, vladajućem poretku i njihovom pogledu, a doprinose transformacijama urbanih činjenica u koncept grada. *Cybercity* danas poprima nove urbane prostore i svakodnevicu približavajući se konceptu kiber-grada.¹⁰ Može se zaključiti da prostor bilježi sve što se dogodilo u njemu te se uvijek iznova može interpretirati na drugačiji način. Zato ga iščitavamo kao višeslojni stratum koji čine prošli događaji koji svjedoče o traumama povijesti, ali na taj način osiguravaju njihovu daljnju reprodukciju.¹¹

Prostor, znanje i moć čine Foucaultovu trijalektiku. Prostor je temelj provedbe moći i socijalnog života. Oblikovanje prostora treba naglašavati kao mehanizam moći nad pojedincima. Osim toga, Foucaulta zanimaju prostori koji su povezani s drugim prostorima, ali na način da preokreću i poništavaju skup odnosa koji ih određuju i koji se u njima održavaju. Takve prostore autor dijeli na dvije grupe. Prvoj grupi pripadaju *utopije*, a drugoj *heterotopije*. *Utopije* definira kao rasporede koji nemaju pravi prostor te stupaju u odnos „direktne ili obrnute analogije sa stvarnim prostorom ili društvom (...) oni predstavljaju samo društvo dovedeno do savršenstva ili njegovo naličje.“¹² To je, dakle iluzijski, odnosno nezbiljski prostor, to su ne-mjesta. Drugu grupu prostora naziva *heterotopijama*. To su prostori koji postoje u kulturi i civilizaciji, koji imaju svoju svrhu, efektivni su, ali predstavljaju neku vrstu „obrnutog rasporeda u odnosu na istinski ostvarenu utopiju i u kojem su svi stvarni rasporedi ili svi drugi rasporedi koji se mogu naći u društvu, istovremeno predstavljeni, osporeni i preokrenuti: mjesto koje se nalazi izvan svakog mjesta, a položaj kojeg se ipak može odrediti.“¹³ Heterotopija (mjesto drugosti) ne proizvodi samu sebe već nastaje u ovisnosti o zbiljskom mjestu. Drugim riječima, Foucault uspostavlja jasnu razliku između stvarnih i nezbiljskih prostora. Stvarni prostori drugačiji su od uobičajenih prostora i nalaze se na granici stvarnog i nezbiljskog, poput zrcala koje Foucault predstavlja *mjestom bez mjesta* (utopija). U takvom mjestu

¹⁰ Usp. Perinić, Lea, *Urbani prostor i kognitivizam*, u: Drugost: časopis za kulturalne studije, Rijeka, 2010, br. 1, str. 104–109.

¹¹ Usp. Andrej Mirčev, *Iskušavanja prostora*, UAOS/LEYKAM International, Osijek – Zagreb, 2009, str. 10.

¹² Isto pod 2. Michel Foucault, str. 34.

¹³ Isto.

bez mjesta Foucault vidi sebe, „u njemu se vidim tamo gdje nisam, u jednom nestvarnom prostoru koji se potencijalno otvara s onu stranu svoje površine, tu se nalazim tamo gdje me nema, kao neka sjena koja mi vlastitu pojavu čini vidljivom, koja mi omogućuje da se vidim tamo gdje ne postojim: utopija zrcala.“¹⁴ Heterotopije su, dakle, mjesta koja doista postoje i kao protumjesta predstavlja ju „diskriminirane zone u koje je racionalno društvo pomnijim obzidavanjem pohranilo svoju zazornu izvanjskost“.¹⁵ Istodobno s utopijom zrcala događa se i heteronomija jer Foucault primjećuje da je odsutan s mjesta na kojemu se nalazi jer se u njemu vidi. Iz dubine tog virtualnog prostora s druge strane zrcala polako se okreće sebi „rekonstruirajući se na mjestu na kojem se stvarno nahodim (...) otuda zrcalo funkcionira kao heterotopija budući da, kad god se pogledam u njemu, mjesto koje zauzimam biva i sasvim stvarnim (...) i sasvim nestvarno (...) jer da bi bilo zamijećeno, ono nužno mora proći kroz tu virtualnu točku koja se nalazi tamo, u zrcalu.“¹⁶ Gledajući se u zrcalu, ne vidimo samo svoju vanjštinu, pred nama se zrcali odraz unutrašnjosti. Prostor je u zrcalu imaginaran, iako su i zrcalo i objekti stvarni. Odraz je u zrcalu nestvaran, no proces koji prezentira je realan da određuje samu strukturu. Zrcalo je zato i utopija i heterotopija u jednome. Heterotopije se dijele na:

a) heterotopije krize (karakteristične za primarna društva): sveta ili povlaštena ili zabranjena mjesta namijenjena pojedincima koji se nalaze u stanju krize glede društva ili okoline u kojoj se nalaze. Kao primjeri navode se internati i vojarne u kojima su mladići prva seksualna iskustva stjecali izvan doma ili gubitak nevinosti djevojaka u vlaku ili hotelu što čine heterotopije bez zemljopisnih koordinata. Takve heterotopije krize polako nestaju.

b) heterotopije odstupanja ili devijacije „koje zauzimaju pojedinci čije ponašanje odstupa od uobičajenoga prosjeka ili norme.“¹⁷ Primjeri heterotopije odstupanja ili devijacije su psihijatrijske klinike, zatvori i prihvatilišta te starački domovi koji se nalaze na granici između heterotopija odstupanja i heterotopija krize jer se neaktivnost starosti ne drži krizom nego odstupanjem. Šest su načela heterotopije:

1. Ne postoji društvo ni kultura bez heterotopije. Ona može poprimiti različita obličja tako da jedno univerzalno obilježje možda i ne postoji. Heterotopije mogu postojati čak i u nestvarnim, nezbiljskim društvima, u kojima granice između nestvarnog i stvarnog nestaju. To je prostor zamagljen granicama iluzije i stvarnosti.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Vladimir Biti, *Performativni obrat teorije pripovijedanja*, u: *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002, str. 26.

¹⁶ Isto pod 2. Michel Foucault, str. 35.

¹⁷ Isto.

2. Prema drugom načelu, heterotopije su podložne promjenama, a unutar određenog društva imaju točno određenu ulogu. Kao primjer drugog načela autor navodi groblje koje je preživjelo znatne promjene preseljenjem iz centra na njegovu periferiju. Sve do 18. stoljeća groblje se nalazilo u samom središtu grada, pokraj crkve. Postojale su različite vrste grobova, „bilo je kosturnica u kojima su mrtvi gubili i zadnje tragove individualnosti, bilo je pojedinačnih grobova, kao i grobova u samoj crkvi koji su obično podizani prema dva modela, jednostavna mramorna ploča ili grobnica sa statuama.“¹⁸ Tada je u zapadnoj kulturi i nastao kult mrtvih. Sve dok su ljudi vjerovali u uskrснуće mrtvih i besmrtnost duše, zemnim ostacima nije se pridavao veliki značaj. Od trenutka kad su ljudi počeli sumnjati u zagrobni život, puno veća pozornost pridavala se posmrtnim ostacima jer su jedini trag postojanja na zemlji i u riječima. Od 19. stoljeća do danas „svatko od nas ima pravo na vlastitu malu kutiju za vlastito malo raspadanje ali je tek u XIX. stoljeću počelo premještanje groblja na periferiju grada (...) usporedo s ovom individualizacijom smrti i građanskim prisvajanjem groblja javlja se opsjednutost smrću kao bolešću.“¹⁹ Zbog straha od širenja bolesti zarazom, groblja su preseljena na periferiju i zato ona više nisu bila „sveti i besmrtni dah grada nego „drugi grad u kojemu je svaka obitelj imala svoj sumorni dom.“²⁰

3. Heterotopije imaju sposobnost da na jednom stvarnom (zbijskom) mjestu postave više različitih prostora koji su međusobno nespojivi. Kao primjer navodi se *kazalište* i njegova pozornica na kojoj se nameću nizovi mjesta koja su jedno drugome strana (stvarni prostor u kojem se nalazi publika i virtualni prostor scene – virtualno postaje stvarno, odnosno na kraju predstave vraćamo se u tzv. stvarnost), potom *kinodvorana* u kojoj se trodimenzionalni prostor projektira na dvodimenzionalni ekran (bioskop), a na kraju, kao najstariji primjer heterotopija, navodi *vrt* kao heterotopiju u obliku nespojivih lokacija. Naime, perzijski tradicionalni vrt bio je sveto mjesto i sastojao se od četiri odvojena dijela (četiri strane svijeta) te središnjeg prostora (sveti dio s bazenom ili fontanom). Foucault zaključuje da je vrt „najsitniji djelić svijeta i on u isto vrijeme predstavlja njegovu sveukupnost, obrazujući na taj način jednu vrstu sretne i univerzalne heterotopije (iz koje su izvedeni naši zooški vrtovi).“²¹

4. Heterotopije su u vezi s fragmentima (odsječcima) vremena i otvorene su za heterokronizam u kojem se gomila vrijeme. Heterotopija je posljedica beskrajnog nakupljanja vremena. Zahvaljujući tom heterokronizmu, heterotopije vremena kod muzeja, biblioteka, arhiva itd. ne prestaju se

¹⁸ Isto, str. 36.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto, str. 37.

akumulirati. Sve do 17. stoljeća one su bile izražaj pojedinačnog izbora, ali, naprotiv, „ideja sakupljanja svega, želja da se sva vremena, sva razdoblja, oblića i stilovi okupe na jednom mjestu, zamisao da se sva vremena pretvore u jedno mjesto, ali mjesto koje je ipak izvan vremena, zaštićeno od posve-mašnjega propadanja, prema jednom planu gotovo neprestane i neograničene akumulacije u okviru jednog nepokretnog mjesta, sve ovo pripada našem modernom pogledu na svijet (...) muzeji i biblioteke su heterotopije karakteristične za zapadnjačku kulturu XIX. stoljeća.“²² Postoje, također, heterotopije glede vremena u njegovom nestalnom i prolaznom vidu. To su svetkovine, heterotopije koje ne nagnju vječnom te su ovisne o vremenu. Tim heterotopijama pripadaju sajmišta (prazni prostori izvan grada koje ispune šatori, hrvači, gatare...) Ovakva dva tipa heterotopije, heterotopije svetkovine i heterotopije vječnosti vremena koje se akumulira, približavaju se jedan drugome. Foucault zaključuje da je u tome sadržana „priča o ljudskom rodu koja seže pravo do pra-početka, kao neka vrsta velikog i neposrednog znanja.“²³ Arhivi su, dakle, vjerodostojni svjedoci razvoja društva (više o tome pročitati u trećem poglavlju ovoga rada).

5. Heterotopija pretpostavlja sustav otvaranja i zatvaranja koji ih čini nedostupnim i istodobno omogućuje da se u njih prodre. Čovjek, naime, na heterotopijsku lokaciju ne dolazi svojom voljom već je na to ili prisiljen (primjer odlaska u vojsku ili zatvor) ili se mora podvrgnuti obredu čišćenja (religiozan – upola higijenski kao kod muslimana ili samo higijenski u skandinavskim saunama). Na heterotopijske lokacije može svatko doći, ali one su zapravo varka: „vi mislite da ste ušli, ali vas sam čin ulaska isključuje.“²⁴

6. Heterotopije, u odnosu na preostali prostor, imaju funkciju koja se realizira između dva oprečna pola – iluzijskog i realnog. Heterotopije kreiraju prostor iluzije koji svaki zbiljski prostor razotkriva kao još veću iluziju (npr. javne kuće), ili stvaraju potpuno novi, stvarni prostor koji je savršen i uređen, za razliku od uobičajenog, poznatog prostora koji je neorganiziran, zbrkan i loše izgrađen (heterotopija kompenzacije). Kao jedan od primjera uzima se isusovačko naselje osnovano u Paragvaju. Život toga naselja bio je organiziran do najsitnijih detalja: pravokutni trg s crkvom na jednom kraju, škola s jedne, a groblje s druge strane, a ispred crkve započinjala je ulica koju je druga presijecala pod pravim kutom. Na taj su način obiteljske kuće reproducirale Kristov znak. Tako je kršćanstvo bitno „obilježilo prostor i zemljopis američkog svijeta.“²⁵ Zvono je uređivalo svakodnevni život ljudi, a u ponoć se

²² Isto.

²³ Isto, str. 38.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto, str. 39.

zbivalo ono „što je znano kao bračno buđenje: na zvuk samostanskog zvona svatko je od njih pristupao svojoj bračnoj dužnosti.“²⁶ Kao dva ekstremna tipa heterotopije izdvajaju se kolonije i bordele te nas navode na razmišljanje o brodu kao komadu prostora koji pliva, mjesto bez mjesta koje živi za sebe, pluta u isto vrijeme u beskrajnom oceanu, od bordela do bordela. Zato brod predstavlja ne samo „nedvojbeno glavno sredstvo ekonomskog razvoja, nego istodobno i ponajveće vrelo mašte.“²⁷

2. ISKUSTVA, DOMINACIJE I OTPORI

Pojmove, odnosno međe prostor/mjesto potrebno je razlikovati te se ne mogu jednoznačno tumačiti. Kulturna geografija implicira da se prostor i mjesto pretvaraju kroz mreže koje uključuju reprezentacije, jezike, prakse, a neraskidivo su povezani s nacionalnim identitetom... Razvoj kulturne geografije počinje početkom 20. stoljeća. Rječnici ju definiraju kao granu geografije koja tumači društva i zajednice na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini, ponajprije na odnos čovjeka i okoline. Kulturnu su geografiju nekoć pa i danas promatrali kao sinonim humane geografije. Ona se, naime, treba baviti odnosima prirodnog svijeta i ljudskih zajednica, proučavajući promjene prirodnih pejzaža u kulturne pejzaže. Geografija inzistira na interpretaciji. Kulturnu geografiju zanimaju društveni procesi formiranja identiteta, izgradnje kulturne različitosti, pripadnosti, a potrebno ju je promatrati i kao stil mišljenja. Osim toga, kulturna geografija obrađuje pitanja prakse, sustava značenja, moći i to treba činiti kritički. Kulturne se geografije stoga trebaju baviti i strukturama moći te njihovim ostvarivanjima u društvenoj, političkoj i ekonomskoj domeni. One imaju utjecaj na kreiranje politike u društvenim zajednicama: upravitelji naslijeđa, kustosi muzeja... Pet je glavnih tema, prema Andersonu, kojima se bavi kulturna geografija:

- a) kultura kao moć,
- b) kultura kao rad,
- c) kultura kao način razmišljanja,
- d) kultura kao način života,
- e) kultura kao raspodjela dobara.²⁸

Identitet je ključna dimenzija u oblikovanju društvenih identiteta povezanih sa specifičnim mjestima. Aldo van Eyck znao je reći kako prostor čovjek sagledava kao mjesto, a vrijeme doživljava kao niz događaja, prilika. Michel

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

²⁸ Usp. Laura Šakaja, *Kultura kao objekt geografskog proučavanja*, u: Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Zagreb, 1998, br. 3, str. 461–484.

de Certeau, proučavajući problem svakodnevice, razlikuje mjesto i prostor te veću važnost pridaje prostoru kao prakticiranom mjestu kojeg stvaraju ljudi koji koriste isti prostor i daju mu značenje. Mjesto je trenutni raspored položaja te podrazumijeva faktor stabilnosti, a prostor je učinak proizveden radnjama koje ga usmjeravaju i vremenski određuju. Prostor je križanje pokretnih tijela. Prostor je, dakle, prakticirano mjesto, a ulicu koju je geometrijski odredio neki urbanistički projekt pješaci pretvaraju u stvarnost.²⁹

Humani geografi napominju pak da je riječ o srodnim pojmovima, a Taylor implicira da „prostori nisu mjesta, ali ni mjesta ne mogu biti prostori.“³⁰ No Phil Hubbard zaključuje da je u pitanju ostavština dviju struja geografskih istraživanja: s jedne strane humanističkih istraživanja koja izražavaju osjećaj mjesta (lokacija doživljena iskustvima ljudi), a s druge strane marksistički koncept koji naglašava odnose dominacije i otpora koji se događaju kroz različite prostore (društveno proizvedeni i konzumirani prostor).³¹ Prostor i mjesto, dakle, neprestano nastaju, u tijeku su i obavijeni odnosima moći, „možda dakle u pogledu prostora i mjesta ključno pitanje ne glasi što oni jesu, nego što čine.“³² Yi-Fu Tuan tumači da se mjesto održava kroz polja brizi nastalih iz emocionalne privrženosti ljudi te upozorava na osjetilnu, emocionalnu i estetsku dimenziju prostora služeći se idejama topofilije i topofobije (želje i strahovi koje ljudi povezuju s mjestima).³³ Mjesto se dovodi u vezu sa sigurnošću i izdvojenošću dok se prostor povezuje sa slobodom i kretljivošću. Manuel Castells, opisujući suvremeno društvo kao mrežno društvo u globalnom *prostoru tokova*, opisuje svijet mjesta, sastavljen od omeđenih mjesta označenih značenjem kao što su dom, grad, regija, a istisnuli su ga prostori koje karakterizira tok, heterogenost, brzina. Življeno iskustvo mjesta prema Edwardu Relphu, autoru knjige *Mjesto i bezmjesnost* – prva geografska knjiga o pojmu mjesta, treba usmjeriti na čovjeka i uživljavanje. Neka su mjesta, naime, autentičnija od drugih, a pripadnost i osjećaj mjesta mogući su samo na mjestima gdje je međuovisnost ljudi i mjesta duboko prisutna i ukorijenjena. Marc Augé naglašava da s nestankom javnog čovjeka nestaje i prostor kojeg naziva *antropološko mjesto* te takvo mjesto pamti. Taj pojam koristi se za konkretnu i simboličku izgradnju prostora. Simboličku interpretaciju prostora treba promatrati u geometrijskom smislu kao tri osnovna oblika: kao o pravcu, presjeku pravaca i sjecištu više pravaca. Ako ih poistovjetimo s društvenim

²⁹ Usp. Michel de Certeau, *Invencije svakodnevice*, Naklada MD, Zagreb, 2002, str. 183.

³⁰ Phil Hubbard, *Prostor/mjesto*, u: *Kulturalna geografija: kritički rječnik ključnih pojmova*, Disput, Zagreb, 2008, str. 74.

³¹ Isto, str. 71–72.

³² Isto, str. 78.

³³ Isto, str. 73.

prostorom, tada govorimo o rutama ili putovima, o raskrižjima i trgovima i središtima koji označavaju sjecište pravaca. Norberg-Schulz naglašava da se ambijent oblikuje uz pomoć centara i putanja. U centrima se uvijek odvijaju najvažnije radnje, taj prostor nam je poznat. Pravac nadopunjuje centar. Augé smatra da antropološka mjesta imaju barem tri zajednička obilježja: identitarna (čine identitet stanovnika), povijesna (svako mjesto je povijesno, a stanovnik u povijesti živi i ne bavi se njome) i odnosna značenja (niz međudnosa elemenata koji ga označavaju). Mjesto je kulturno značenjski prostor. Nastavljajući tumačenje svojega koncepta kojima je opisao zračne luke, kolodvore, svemirske postaje, supermarkete – simbole globalnog društva na kojima se ne upisuje povijesnost niti se gradi identifikacija, za razliku od antropoloških mjesta, Augé tematizira ideju *nemjesta* te zaključuje „da su *mjesto* i *nemjesto* dva neuhvatljiva pola: prvo se nikad potpuno ne briše, a drugo se nikad do kraja ne ostvaruje – riječ je o palimpsestima na koje se neprestano iznova upisuje zbrkana igra identiteta i odnosa. Nemjesta su ipak prava mjera našeg doba.“³⁴ To je prostor koji nije ni identitaran, ni odnosan niti povijestan. Supermoderniteti (postmoderna, globalno društvo, umreženo informacijsko društvo) proizvode mjesta koji nisu antropološka mjesta (kolodvori, zračne luke, trgovački centri, bežične mreže...). Nemjesta su neoznačeni prostori koji stvaraju zajedničke identitete, npr. kupac u trgovačkom centru je izmješten iz svakodnevnih socijalnih mreža. Prostor nemjesta stvara doživljaj samoće, ne gradi se identifikacija, a identitet se dokazuje putovnicom, kartom, kreditnom karticom... Posredovanje se na nemjestima dokazuje zvučnom signalizacijom, info kutkom, slikama na ekranu... Antropološko mjesto Rudi Supek tumači kroz simboličku izgradnju prostora oslanjajući se na homologijsku korespondenciju između prostorne i društvene organizacije: „Svaki prostorni element ima svoj određeni socijalni smisao koji mu je dao graditelj, tako da je prostorna tvorba uvijek i ideološki akt, davanje društvenog smisla nekom prostornom obliku. U kapitalizmu se ova jasna transpozicija gubi jer je prostor pretvoren u proizvedenu robu, koja se dijeli i troši na proturječan način, istovremeno privatno i društveno.“³⁵ Izvrsno je De Botton, promatrajući kroz sedam dana putnike i osoblje londonske zračne luke Heathrow, primijetio osjećaj samoće i izdvojenosti sebe u moru drugosti: „Čekaonicama je vladao samotna ugođaj, no taj je osjećaj bio tako općenit da je bio pozitivan, uklanjao je tjeskobu koju svi ljudi ponekad osjećaju kada im se čini da su jedino oni sami, i tako paradoksalno omogućavao drugačija poznanstva od onih kakva nastaju u sudačnu okruženju pretrpana gradskog kafića. Aerodrom se noću čini utočištem

³⁴ Marc Augé, *Nemjesta*, Naklada DAGGK, Karlovac, 2001, str. 56.

³⁵ Rudi Supek, *Grad po mjeri čovjeka: s gledišta kulturne antropologije*, Naprijed, Zagreb, 1987, str. 13.

nomadskih duhova, ljudi kojima nije dovoljna pripadnost jednoj zemlji, koji zaziru od tradicije i skeptični su prema ustaljenom društvu, i koji se stoga najugodnije osjećaju u prijelaznim zonama suvremenog svijeta, krajobrazima ispresijecanim rezervoarima kerozina, poslovnim centrima i aerodromskim hotelima.³⁶ Takvom tumačenju pridružuje se Bauman koji *mjesta bez mjesta* povezuje s prostornim strategijama purifikacije i isključivanja potrošačkog društva.³⁷ Na sličan način Baudrillard tumači nemjesta koje povezuje pojmom *mjesta nestanka* povezan s *beskorisnošću funkcija* arhitekture. Mjesta nestanka su povezana s beskorisnošću kojima arhitektura teži, a ljude često „usmjerava, privlači u goleme, više-manje interaktivne skladišne prostore koji se s pravom opisuju kao mjesta nestanka.“³⁸ David Harvey istražuje način na koji se grade mjesta i doživljavaju iskustvom kao materijalni artefakti povezujući promjenljive kulturne identitete s prostorno-vremenskim sažimanjem. Antropologija u središtu istraživanja mora imati istraživanje procesa, a ne lokaliteta, odnosno stvaranje mjesta kao transformiranje fizičkoga prostora u simbolički izgrađena mjesta koja bivaju razumijevana kroz društvenu praksu, odnosno djelovanja i življenja u prostoru.³⁹ Prostor je tako izvor ljudskog iskustva. Znanstveno istraživanje prostora jest proizvodnja novoga prostora, on je uvijek otvoren i u procesu nastajanja.

3. PROSTOR KAO DRUŠTVENI PROIZVOD: URBANI PROSTOR I PRAVO NA GRAD

Koncept prava na grad nastaje radi mnogobrojnih društvenih previranja 1968. godine (studentski prosvjedi, ženski pokreti, američki pokret za građanska prava...). Ishodište koncepta polazi od francuskog sociologa i filozofa Henrija Lefebvrea koji, analizirajući urbani prostor, zaključuje da se pravo na grad ne može objasniti bez međupovezanosti društvenog konteksta i svakodnevnog života ljudi, odnosno društvena znanost ne može pasivno promatrati svakodnevne društvene nepravde koji su utjecali na razvoj posve drugačije i nove urbane sociologije. Stara urbana sociologija promatrala je koncept prostora kao prazan kontejner koji nema egzistenciju bez ljudskoga djelovanja. Novi urbani sociolozi smatraju da prostorni koncepti u sebi sadržavaju ideo-

³⁶ Allain de Botton, *Dnevnik s Heathrowa: tjedan dana na aerodromu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010, str. 82.

³⁷ Usp. pod 30. Phil Hubbard, str. 74.

³⁸ Jean Baudrillard, *Istina ili radikalnost arhitekture*, u: *Europski glasnik*, Zagreb, 2001, br. 6, str. 837.

³⁹ Više o tome pročitati u: Jana Hodžić, *Zbornik radova: Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture* u: <http://hrcak.srce.hr/84220> (stranica posjećena 25. veljače 2018).

logije koje je potrebno razotkriti. Lefebvre postavlja, na tragu prethodno rečenog, pitanje: „zamisliti prostor kao „okvir“ ili kontejner u koji se ne može staviti ništa što nije manje od tog primatelja, zamisliti da taj kontejner nema drugu svrhu nego da sačuva što je u njega pohranjeno – to je vjerojatno početna pogreška. Ali, je li to pogreška, ili je to ideologija? Ovo drugo je puno vjerojatnije. Ukoliko je tako, tko ju promovira? Tko ju iskorištava? I zašto i na koji način to čini?“⁴⁰ Drugim riječima, ukoliko prostor promatramo samo preko onoga što naše oči primjećuju, onda smo, prema Lefebvreu, slijepi, a prostor treba iskušavati i kao političku kategoriju. Proučavanje prostora je ideološki obojeno, to je sustav ideja koja promovira i štiti ideje vladajuće skupine koje same oblikuju našu društvenu stvarnost. Prostor stoga mora imati aktivnu ulogu jer svako društvo stvara svoj specifični prostor. Prostor je tako produkt socijalnog, fizičkog i mentalnog međudjelovanja. Stvaralaštvo Henrija Lefebvrea potaknulo je stvaranje teza iz dva pravca: prvi čine teze klasične urbane sociologije, a drugi one iz marksističke tradicije. U istoj knjizi, Lefebvre iznosi koncept o trijadi koja se sastoji od prostornih praksi (prostorne karakteristike u kojemu se oblikuje društvena formacija), reprezentacija prostora (znanja, simbola) i prostora reprezentacija (življeni, iskustveni prostor korisnika) kao okvir za proučavanje prostorne forme grada u kontekstu društvenoga života. Koncept nastaje radi problema odvajanja idealnog od realnog prostora. On predlaže trijalektiku prostornosti, trijalektiku opaženog, pojmljenog i življenog prostora. Reprezentacija prostora je konceptualni prostor povezan s odnosima proizvodnje i društvenim uređenjem koje ti odnosi nameću te ga se može oblikovati, npr. pomoću arhitekata i planera.

Prostori reprezentacije su prostori korisnika i stanovnika, direktno življeni prostori. Pripadaju im mentalni i fizički prostor (npr. crkve) i stanovnici ga samo opisuju. Prostornim praksama pripadaju prakse svakodnevice koje osiguravaju proizvodnju i korištenje prostora kroz aktivnost doživljaja. One strukturiraju svakodnevni život čime potiču prostornu kompetentnost i kontinuitet. One su, također, posrednici između prostora reprezentacije i reprezentacije prostora te oblikuju individualne percepcije uporabe prostora. Prostor nije kontejner, nego društvo proizvodi prostor. Proizvodnja urbanog prostora obuhvaća kulturne, političke i ekonomske procese koji su dijalektički povezani i koje se ne prihvaćaju kao tri odvojene prakse već osnažuju i spajaju društveni sistem. Prostorne prakse se odvijaju u nametnutim i postojećim okvirima, no mogu izbjeći nadzor i kontrolu. Stoga prakse, prisvajanjem prostora, mogu

⁴⁰ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Blackwell, Oxford – Cambridge, 1991, str. 94. (za potrebe ovoga rada, tekstove je preveo Dino Dumančić, prof. (Odjel za anglistiku Sveučilišta u Zadru). Dostupno na: https://monoskop.org/images/7/75/Lefebvre_Henri_The_Production_of_Space.pdf. (Stranica posjećena 5. ožujka 2018).

poslužiti za ulazak kapitalističkog društvenog odnosa. Iako se prostor profilira u međudnosu praksi i reprezentacija, on je svejedno dinamičan.⁴¹ Edward Soja⁴² kojeg označavaju prekretnicom u humanoj geografiji, osuvremenio je Lefebvreov koncept proučavanja prostornosti vlastitim konceptom trijalektike koja uključuje tzv. treći prostor (izveo ga iz termina Homija Bhabhe). Slaže se s Lefebvreom da mentalni, društveni i fizički prostori nisu autonomni. Prvi prostor, Firstspace, čini perspektiva realnog, materijalnog svijeta, obuhvaća izravno prostorno iskustvo. Pogodan je za mapiranje geografije. Drugi prostor, Secondspace, je reprezentacija same prostornosti preko prevladavajućih predstavničkih diskursa. To je svijet predodžbi. Čine ga umjetnici, arhitekti, urbanisti, geografi... Oba prostora su nepotpuna, sadržani iluzijom. Iluzija prvog prostora očituje se u iluziji neprozirnosti (ne vidi se dalje od stvari). Iluzija drugog prostora očituje se u njegovoj prozirnosti (prostornost se samo spoznaje). Treći prostor, Thirdspace ili Thirthing-as-Othering ili realni-i-zamišljeni-svijet, čini reprezentacija višestruko diferenciranih prostora, različito doživljenih. To je prostor koji istovremeno može biti i stvaran i imaginaran, prikazuje istodobno mjesto kao realnost i reprezentaciju. Temelji se na trijadnom odnosu koncipiranog, življenog i percipiranog prostora: „Sve se združuje u Trećeprostoru: subjektivnost i objektivnost, apstraktno i konkretno, realno i imaginarno, shvatljivo i nezamislivo, ponovljivo i različito, struktura i djelovanje, um i tijelo, svjesno i nesvjesno, disciplinirano i transdisciplinirano, svakodnevni život i nezavršena povijest.“⁴³ Kategorija trećeg prostora nastala je prema književnom predlošku – noveli *Aleph* u kojoj se nakon čitanja nameće dvojba: je li Aleph stvarnost ili mistično viđenje: „Promjer Alepha mogao je iznositi dva-tri centimetra, ali je u toj kuglici bio sadržan svemir, u naravnoj veličini. Svaka je stvar (uzmimo, zrcalo) bila beskonačan broj stvari, zato što sam je bjelodano vidio iz svih točaka univerzuma. Vidio sam napućeno more, vidio sam svitanje i predvečerje, vidio sam mnoštva ljudi u našoj Americi, vidio sam srebrnastu paučinu u središtu crne piramide... vidio sam tvoje lice, spopala me vrtoglavica i briznuo sam u plač, jer su moje oči vidjele onaj skroviti i hipotetički objekt čijim nazivom ljudi barataju, premda ga nijedan čovjek nije vidio: nedokučivi svemir.“⁴⁴

⁴¹ Usp. Svetlana Radović, *Poimanje fizičkog prostora u društvenoj teoriji: mogućnosti sociološke analize prostorne dimenzije grada*, u: Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju, Beograd, 2016, br. 1, str. 147–164.

⁴² Edward Soja je postmodernistički politički geograf i urbanist.

⁴³ Usp. Ivana Brković, *Književni prostori u svjetlu prostornog obrata*, u: Umjetnost riječi, Zagreb, 2013, br. 1–2, str. 121.

⁴⁴ Usp. Klementina Batina, *Postmoderni putnik: prilog razumijevanju suvremene kulture putovanja*, u: Studia ethnologica Croatica, Zagreb, 2012, br. 1, str. 70.

*Pravo na grad*⁴⁵, Henrija Lefebvrea, tematizira pravo na pristup gradskim resursima. Mijenjajući grad mijenjamo sebe, a to je više zajedničko nego individualno pravo jer ovisi o ostvarivanju kolektivne moći da se preoblikuju procesi urbanizacije. Koncept započinje tvrdnjom kako je potrebno redefinirati ekonomske, političke, kulturalne i druge gradske oblike i strukture, kao i društvene potrebe nerazdvojne urbanom društvu. Individualne potrebe dosad su bile proučavane kroz potrošačko društvo i s njima se najviše manipuliralo. Društvene potrebe obuhvaćaju „potrebu za sigurnošću i za otvaranjem, za izvjesnošću i pustolovinom, za organizacijom rada i organizacijom igre, potrebe za predvidljivošću i nepredviđenim, za jedinstvom i razlikom, za izdvajanjem i susretom, razmjenama i ulaganjima, neovisnošću (tj. za samoćom) i komunikacijom, za neposrednošću i dugoročnom perspektivom.“⁴⁶ Takvim potrebama društvene uporabe nužne su i specifične potrebe koje Lefebvre naziva potrebama za stvaralačkom aktivnošću, za djelom, potrebama za informacijom, simbolizmom... Njezinim djelomičnim trenucima smatraju se igra, seksualnost, sport, umjetnost. Potreba za urbanim životom i pravom na grad pokušavaju se slobodno izražavati. Analitička znanost tek se počela razvijati, a može se unaprijediti zajedno s urbanom stvarnošću u razvoju, odnosno društvenom praksom urbanog društva. Nadići ideologiju nije lako. Znanost o gradu proučava grad. Povijesni grad je transformiran i prije nego što je razbijen na fragmente i ponovno sastavljen. Takav povijesni grad, promatran kao društveni tekst, uzmiče i ne povezuje se s propisima već poprima oblik „nekeg dokumenta, izložbe muzeja (...) on je tek predmet kulturne konzumacije za turiste, estetizam željan spektakla i pitoresknog (...) grad je mrtav.“⁴⁷ No urbano ostaje kao virtualnost. Nije moguće zamisliti obnovu starinskog, nego izgradnju novog grada na drugim osnovama, „ono prošlo, sadašnje i ono moguće ne razdvajaju se, to je virtualni predmet (...) koji priziva nove mjere.“⁴⁸ Nastavljajući objašnjavati svoj koncept, Lefebvre humanizam naziva mrtvim (nije više ni ideologija), no sadržan je u mnogim javnim mjestima kao što su muzeji, sveučilišta, razne publikacije i zaključuje da treba stvoriti nešto po mjeri svijeta, a ne po mjeri čovjeka. Novi čovjek koji nastaje iz industrijske proizvodnje je obmanut, ali otvara se put urbane društvenosti i ljudskog koje treba promatrati kao djelo, a ne proizvod. Sto-

⁴⁵ Izvorno objavljeno u *Le Droit à la ville*, ed. Anthropos, Pariz, 1971, str. 115–133. Za potrebe analize ovoga potpoglavlja koristit će se prijevod Leonarda Kovačevića objavljenog u: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*, u: https://monoskop.org/images/f/f4/Operacija.Grad_Prirucnik_za_zivot_u_neoliberalnoj_stvarnosti.pdf (str. 16–29) (*Stranica posjećena 26. veljače 2018*).

⁴⁶ Isto pod 45. Henri Lefebvre, str. 17.

⁴⁷ Isto, str. 18.

⁴⁸ Isto.

ga, potrebno je pažnju usmjeriti prema novom humanizmu, prema čovjeku urbanog društva. Taj urbani život još nije započeo, ideologije odvrćaju od toga projekta. Krizu tradicionalnog grada prati globalna kriza agrarne civilizacije, podjednako tradicionalne. Potrebno je, dakle, riješiti ovu krizu na način da se stvaranjem novoga grada stvori i novi život u gradu, ali „niti arhitekt niti urbanist, ni sociolog niti ekonomist, ni filozof ili politika ne mogu iz ništavila dekretom izvući nove oblike i odnose (...) da budemo precizniji, kao što ni arhitekt nema čudotvorne moći, isto tako nema ih ni sociolog (...) nijedan ni drugi ne stvaraju društvene odnose (...) oni pomažu da se formuliraju tendencije (da poprime oblik).“⁴⁹ Lefebvre navodi neke od neophodnih postupaka:

a) transdukcija: ona izrađuje i gradi teorijski predmet, mogući predmet te pretpostavlja povratnu informaciju (feedback) između empirijskih opažanja i uporabljenog konceptualnog okvira te oblikuje mentalne radnje urbanista, političara, sociologa, arhitekata.

b) eksperimentalna utopija: danas nisu utopije samo praktičari koji rade prema naredbama, bez najmanjeg kritičkog ispitivanja.

Ostali postupci, koje navodi Lefebvre, su: razlučivanje tri teorijska pojma – struktura, funkcija, forma. Potrebno je iščitati njihovu vrijednost, njihove granice, spoznati na koji način čine cjelinu, koristiti ih za provođenje postupka transdukcije. Alat kojim raspolažemo, ne zaslužuje ni prezir niti apsolutnu povlasticu, je sustav (još bolje podsustav) značenja. Tako politike imaju svoje ideologije (sustave značenja) kako bi društvenim događajima nametnule svoje strategije. Nadalje, skromni stanovnik ima svoj podsustav na ekološkoj razini. Kritizirajući arhitekate, Lefebvre napominje da njihov sustav teži izbjegavanju kritike iako čine društveno tijelo. Urbaniistički projekti mogu imati važnu ulogu posredstvom ideoloških i strateških implikacija, stoga znanost o gradu zahtijeva „povijesno razdoblje samouspostave i orijentacije društvene prakse.“⁵⁰ Samo klase ili frakcije društvenih klasa mogu preuzeti odgovornost za rješavanje urbanih problema i stvaranja obnovljenog grada. Stoga je potrebno razvrgnuti dominantne strategije i ideologije postojećeg društva. Svaki projekt urbane reforme dovodi u pitanje strukturu postojećeg društva (sukob države i privatnog sektora). To je revolucija urbane reforme jer „da bi postala djelatna, urbana strategija utemeljena na znanosti o gradu ima potrebu za društvenom podrškom i političkim snagama (...) ona ne može djelovati sama po sebi (...) ona ne može bez oslanjanja na prisutnost i djelovanje radničke klase koja jedina može

⁴⁹ Isto, str. 21.

⁵⁰ Isto, str. 23.

okončati segregaciju koja se ponajprije vodi protiv nje same (...) samo ta klasa, ukoliko je klasa, može odlučno pridonijeti rekonstrukciji središta uništenog strategijom segregacije koju iznova pronalazimo u prijetjećem obliku 'središta odlučivanja' (...) to ne znači da će samo radnička klasa sačinjavati urbano društvo, nego da ono bez nje nije moguće.⁵¹ Sve dok radnička klasa šuti, dotad nedostaje vršitelj i objekt radnje. Lefebvre smatra da tada treba izraditi dva niza prijedloga:

a) politički program urbane reforme: program će biti uspostavljen kako bi se predložio političkim strankama ljevice koje predstavljaju radničku klasu. On će biti predložen i oni koji su preuzeli odgovornost za njega neće ga moći više mijenjati. Svrha je da političke stranke preuzmu odgovornost.

b) isticanje urbanističkih projekata koji obuhvaćaju urbana vremena, modele i prostorne forme. Vječnom gradu treba suprotstaviti prolazne gradove, a čvrstim središtima pokretna središta. Društvo koje se smatra globalnim otkriva svoje praznine, a između podsustava i struktura koje su utvrđene različitim sredstvima (teror, prisila), nalaze se rupe, odnosno bezdani. One nisu slučajne, sadrže lebdeće elemente, ali ne i snagu koja se može povezati. U tom stjecaju povoljnih okolnosti (konjunkturi), ideologija želi preuzeti obilježje apsolutnosti. Samo društvena snaga može preuzeti odgovornost za ostvarenje programa koji se tiče urbanog društva. Umjetnost pridonosi ostvarenju urbanoga društva razmišljanjem o svakodnevnom životu kao o drami i užitku. Glazba prisvaja vrijeme, a slikarstvo i kiparstvo prostor, stoga društvenoj snazi, koja može ostvariti urbano društvo, treba dati jedinstvo umjetnosti, tehnike i spoznaje. Proturječjima vremena (između društvenih stvarnosti i civilizacijskih činjenica), Lefebvre pripisuje genocid. Individualac, usred pritiska mase, ne umire, nego se afirmira. Zato prava ulaze u običaje ili u propise, prava dobi i spola, prava na uvjete, prava na rad, prava na obrazovanje, pravo na zdravlje, pravo na smještaj. Pritisak radničke klase je nužan, ali nedostatan za priznavanje prava. Pravo na prirodu u društvenu praksu ulazi kao sklonost okolici: priroda postaje robom, ona se kupuje i prodaje. Komercijalizacija i industrijalizacija uništavaju tu prirodnost, urbani prenose urbano sa sobom iako im ne pripada te uništavaju selo. Pravo na grad nije pravo na posjet ili povrat u stare gradove već je to pravo na urbani život. Samo radnička klasa može postati čimbenikom toga ostvarenja.

⁵¹ Isto, str. 24.

Manuel Castells⁵² podržava ideju ideološki obojenog prostora jer se znanost o prostoru ne bavi isključivo artefaktima u prostoru već procesom proizvodnje samoga prostora. Isti taj prostor definira kao devijaciju.⁵³ Stoga, Castells potvrđuje ideju Lefebvrea o proizvodnji prostora: „prostor nije, nasuprot onome što mi bi mnogi mogli izreći, refleksija društva, već jedna od najvažnijih društvenih materijalnih dimenzija.“⁵⁴ Prostor je, dakle, ideološki označen, političan je. Drugu tezu koncepta Lefebvre definira: „(Društveni) prostor je (društveni) proizvod“.⁵⁵ Društvo proizvodi svoj vlastiti prostor. Prostor je proizveden od društvenih odnosa te sudjeluje u izvedbi proizvodnih odnosa društva. Prostor je, prema Lefebvreu, specifičan proizvod koji se razlikuje od drugih oblika proizvodnje jer proces proizvodnje robe u posljednjoj fazi proizvodnje briše tragove procesa proizvodnje. Proizvodnju prostora preuzimaju vladajuće i dominantne društvene strukture te jednom proizveden prostor ne sadrži tragove procesa njegova nastajanja. Godine 1974. Henri Lefebvre objavio je djelo *Urbana revolucija* u kojem grad prikazuje kao središte proizvodnje i društvenog života. Njegovu središnju misao i definiciju urbane revolucije iščitavamo kao „sveukupnost preobražaja kroz koje prolazi savremeno društvo da bi prešlo iz razdoblja u kome prevladaju pitanja rasta i industrijalizacije (model, planiranje, programiranje) u period u kome će urbana problematika odlučno odneti prevlast, gde će traženje rešenja i načina svojstvenih urbanom društvu preći u prvi plan.“⁵⁶ Urbano društvo je rezultat potpune urbanizacije. Lefebvre definira urbano kao „mesto gde ljudi jedan drugom staju na noge, nalaze se ispred i u gomili predmeta, ukrštaju se sve dotle dok više ne prepoznaju konce svojih aktivnosti, mrse svoje položaje stvarajući nepredviđene situacije. Ovaj prostor sadrži u svojoj definiciji jedan bezvredni vektor (virtuelno); poništenje rastojanja opseada one koji zauzimaju urbani prostor.“⁵⁷ Na početku urbanizacije Lefebvre smješta *politički grad* koji mjesta trgovine i ljude koji se njome bave isključuje iz istoga grada. Preobrazbom političkog grada tržnica postaje središnje mjesto jer se oko tržnice okupljaju javne zgrade. Tako trgovina postaje funkcija grada. Iza političkog grada slijedi, dakle, *trgovački grad*. Slijedeća faza pripada *industrijskom gra-*

⁵² Manuel Castells (1942), španjolski sociolog, sustavno je proučavao urbanu sociologiju, istraživao je informatizirano globalno društvo. Glavna djela: *Informacijsko doba: ekonomija društvo i kultura*, *Urbano pitanje*, *Grad, klasa i moć*.

⁵³ Više o tome pročitati u: Manuel Castells, *The City and the Grassroots*, Edward Arnld, London, 1983. Dostupno na: <https://www.scribd.com/doc/181152262/Manuel-Castells-The-City-and-the-Grassroots-pdf>. (Stranica posjećena 5. ožujka 2017).

⁵⁴ Isto pod 53. Manuel Castells, str. 311.

⁵⁵ Isto. pod 45. Henri Lefebvre, str. 26.

⁵⁶ Henri Lefebvre, *Urbana revolucija*, Nolit, Beograd, 1974, str. 14.

⁵⁷ Isto pod 56. Henri Lefebvre, str. 50.

du kojeg karakterizira bezličnost i gubitak urbanosti. Lefebvre smatra da će sva društva koja nisu prošla krizu tijekom industrijalizacije, istu krizu proći u tijeku urbanizacije. Urbanizacija i industrijalizacija uništavaju prirodu stoga urbano treba shvatiti kao diferencirano polje, odnosno potrebna je suradnja među različitim znanstvenim disciplinama. Društvenu praksu Lefebvre dijeli na urbanu i industrijsku. Prvi cilj urbane strategije je odmaknuti društvenu praksu od industrijske i usmjeriti ju prema urbanoj praksi. Politička strategija podrazumijeva uvođenje urbane problematike u politički život te sadrži:

a) uvođenje urbane problematike u (francuski) politički život stavljajući ju u prvi plan.

b) stvaranje jednog programa s prvom točkom općeg samoupravljanja (samoupravljanje može uvesti i urbano samoupravljanje, problemi urbanog samoupravljanja vezuju se uz probleme industrijskog samoupravljanja prevladavajući ih, riječ je o tržištu te o kontroli investiranja).

c) uvođenje „prava na grad“ u proširen ugovorni sustav.⁵⁸

Urbana revolucija služi za otklanjanje zablude jer urbani oblik želi razbiti granice. Prepreke čine modeli koji smatraju da je prostor objekt njihovog stvaranja: „izgleda da urbanisti ne znaju ili se prave da ne znaju da se oni sami nalaze u proizvodnim odnosima, da ispunjavaju njihove odredbe. Oni izvršavaju, dok smatraju da upravljaju prostorom. Potčinjavaju se jednoj društvenoj zapovesti koja se ne odnosi na neki predmet niti na neki proizvod (robu) već na jedan globalni objekt, taj vrhovni proizvod, taj zadnji predmet razmene: prostor“.⁵⁹ Prostorom kapitalizma upravljaju *fragmentacija* (*pulverizacija*), *homogenizacija* i *segregacija*. Fragmentacija se, tumači Lefebvre, odvija na dva puta. Prvi put čini zakon privatnog vlasništva, prostor je nemoguće kupiti, ali i prodati. Drugi put čini državna fragmentacija koja razbija prostor te ga dijeli prema različitim funkcijama (proizvodnja, potrošnja, stanovanje...) Homogenizacija vrši kontrolu nad prostorom te je sasvim suprotna fragmentaciji. Segregaciju ili hijerarhizaciju karakterizira odnos elitne, dominantne skupine i periferije koja nema moći (geografska nejednakost). Moćna, manja skupina (globalni gradovi) iskorištavaju slabije (periferiju). Takav prostor je nestabilan i pun nasilja. Izvrsno je primijetio Edward Soja: „Ovi prostori su također ispunjeni politikom i ideologijom, stvarnim i zamišljenim koji se isprepliću, i kapitalizmom, i rasizmom, patrijarhatom te ostalim materijalnim prostornim praksama koje konkretiziraju društvene odnose proizvodnje, reprodukcije, eksploatacije, dominacije, podčinjavanja. To su ‘prostori kojima se dominira’, prostori periferije, margina i marginaliziranih, ‘treći svijet’ kojeg možemo

⁵⁸ Isto, str. 168–169.

⁵⁹ Isto, str. 173.

pronaći na svim razinama, u korporalnoj realnosti tijela i uma, u seksualnosti i subjektivitetu, u individualnim i kolektivnim identitetima od najlokalnijega do najglobalnijega.⁶⁰ Harvey uvodi pojam *spatial fix* – *prostorno fiksiranje*, a označava nagomilavanje kapitala na štetu periferije, odnosno marginaliziranih. O pravu na grad možemo govoriti i u kontekstu gentrifikacije – urbana gentrifikacija – proces u kojem se stare zgrade ili dijelovi grada u kojima žive siromašne, radničke strukture pretvaraju u skupe, elitne zgrade za pripadnike bogatije socijalne strukture.

Pravo na grad oduzeto je jer su obespravljeni raseljeni na periferiju, a izgrađeni bulevi omogućavali su širok i cjelovit pogled na grad (nemogućnost pobune). Urbano je pitanje, dakle, treći prostor.⁶¹ Proces urbanizacije ključan je za opstanak kapitalizma te će postati žarištem klasne i političke borbe. Takav proces briše razlike između sela i grada stvaranjem integriranih prostora. Revolucija treba biti urbana. Neil Smith promatra gentrifikaciju kao globalnu urbanu strategiju. Već šezdesetih godina sociologinja Ruth Glass najavila je taj novi proces u kojemu je urbana vlastela promijenila (transformirala) radničke četvrti, a u Velikoj Britaniji postala je središnjim ciljem britanske urbane politike. Gentrifikacija povlači za sobom premještanje stanovnika iz radničke klase izvan urbanih središta. Prvi val gentrifikacije krenuo je pedesetih godina 20. stoljeća (sporadična gentrifikacija), drugi val sedamdesetih i osamdesetih godina (kao urbano i ekonomsko prestrukturiranje, tzv. faza usidrenja), a treći val devedesetih godina (poopćavanje gentrifikacije). Devedesetih godina razvila je ključnu urbanu strategiju gradskih uprava u suradnji s privatnim kapitalom. Najnoviji znakovi gentrifikacije su dometi globalnog kapitala sve do razine lokalne četvrti. Gentrifikacija kao urbana strategija povezuje globalna financijska tržišta s velikim i srednjim izvođačima nekretnosti, s lokalnim trgovcima i prodavačima brendova, a sve to podupiru lokalne i gradske uprave. Globalizacija proizvodnog kapitala obožava gentrifikaciju. Tako je konstrukcija novih gentrifikacijskih kompleksa postala nedodirljivom strategijom akumulacije kapitala. Tu se iščitava ključna veza s novim urbanizmom. Gentrifikacija je moćna urbana strategija koja potiče individualne pre-

⁶⁰ Edward Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell Publishers, Oxford, 1996, str. 68, preuzeto iz: Nataša Mihoci, *Pravo na grad: kritička misao o urbanom prostoru*, diplomski rad, 2015, str. 28.

⁶¹ Lefebvreova teza o Pariškoj komuni kao urbanoj revoluciji. Oni odbačeni, s periferije, ponovno se vraćaju u svoj prostor, zauzimaju ga. „Šta je bilo potrebno pa da se uz prasak obelodani istina? Komuna posmatrana kao revolucionarna urbana praksa, sa svojim mitom i svojom ideologijom, sa svojom utopijom (decentralizacijom, prudonovskim federalizmom). Radnici, prognani iz centra ka periferiji ponovno su se uputili ka centru koji je zauzela građanska klasa. Oni ga se dopaše, manu militari, sa malo sreće i sa mnogo umešnosti.“ Isto pod 56. Henri Lefebvre, str. 127.

tenzije na vlasništvo putem tržišta koje potiču (podmazuju) državne donacije. Ona je danas središnja pokretačka snaga urbane ekonomske ekspanzije. Urbanizacija je danas začela industrijalizaciju što potvrđuje gentrifikacija što preispituje Lefebvreovu argumentaciju o tome kako je urbanizam zamijenio industrijalizaciju.⁶² Castells je 1962. godine potjeran sa Sveučilišta u Barceloni zbog sudjelovanja u studentskim prosvjedima protiv Francova režima. Isto mu se događa i u Francuskoj. Svoju prvu knjigu objavio je 1977. godine pod nazivom *The Urban Question: A Marxist Approach*. U svojim kritikama prema tada vodećim urbanim sociolozima, a među njima se nalazi i Henri Lefebvre, nazvao ih je ljevičarima⁶³ te da pate od ideoloških zabluda. Istraživanje urbanog podrazumijeva stvaranje ideološkog. Zato se i liberalni kapitalizam predstavlja kao jedna od faza razvoja društva. Castells zaključuje da se urbano društvo ne smije shvaćati kao vrhunac povijesti u modernosti.⁶⁴ Promišljajući o urbanizaciji, Castells smatra da industrijalizacija upravlja procesom urbanizacije. Ovakvo tumačenje uspoređuje s tzv. stambenom krizom: naglim porastom industrije povećava se stanovništvo te nedostaju stambeni prostori. Stanovanje je, dakle, najvažniji dio stvaranja proizvodnje. Ne štedeći Lefebvrea svojim zamjerkama, Castells smatra da se Lefebvre izgubio u svojim mislima. Odgovor Lefebvrea Castells nikada nije dobio, no mnogi teoretičari ne slažu se s njegovim kritikama već su skloni prihvatiti Lefebvreovo tumačenje urbanizacije kao globalnog procesa. Zato se *Urbana revolucija* smatra odrazom „Lefebvreova neumornog političkog optimizma u mišljenju da je drugačiji svijet moguć.“⁶⁵ Opisivajući tri procesa, koja su se vremenski slučajno susrela, a to su ekonomska kriza, informacijska revolucija te procvat slobodarskih društvenih pokreta, Castells smatra da su ti procesi doveli do nove društvene strukture koju naziva *umreženo društvo*.⁶⁶ U kontekstu globalizacije najjače su izra-

⁶² Usp. Neil Smith, *Novi globalizam, novi urbanizam: gentrifikacija kao globalna urbana strategija*. Za potrebe analize ovoga potpoglavlja koristit će se prijevod Marine Miladinov objavljenog u: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*, u: https://monoskop.org/images/f/f4/Operacija.Grad_Prirucnik_za_zivot_u_neoliberalnoj_stvarnosti.pdf (str. 60–85) (Stranica posjećena 26. veljače 2018).

⁶³ Castell ih je uposredio s Čikaškom školom sociologije koji su grad promatrali kao socijalni laboratorij. Analizirali su fenomene u gradovima, no nedostajalo je ideje o povezanosti globalnih procesa. Najvažniji predstavnici: Louis Wirth, Robert Ezra Park, Ernest Burgess. Više o tome pročitati u: Ognjen Čaldarović, *Čikaška škola urbane sociologije: Utemeljenje profesionalne sociologije*, Naklada Jesenski i Turk-Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2012, str. 17.

⁶⁴ *But, in order to deal with this question, we must first break up the globality of this urban society understood as a true culmination of history in modernity*. Isto pod 53, Manuel Castell, str. 83.

⁶⁵ Henri Lefebvre, *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, London – Minneapolis, 2003, str. XVIII.

⁶⁶ Usp. Manuel Castells, *Kraj tisućljeća*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003, str. 360.

ženi otpor u politici i dislokacija identiteta. Globalni prostor suvremenog potrošačkog društva odgovoran je za ukidanje lokalnih identiteta i samog mjesta. Osnovna matrica koja sudjeluje u uspostavi društvenih odnosa jest *mreža*. Ona funkcionira kao otvoren i prilagodljiv sustav sposoban za isključenje i uključanje pojedinih čvorova. Castells zaključuje da umreženo društvo funkcionira prema obrascima informatičke tehnologije. Globalni su gradovi proces, a ne mjesto, „spojnice na svjetske mreže svih vrsta“.⁶⁷ Treću strukturu čine *prostori tokova*. To su vladajući koji imaju moć, elita te upravljaju našim političkim, ekonomskim i društvenim životom. Prostor tokova je „materijalna organizacija društvenih praksi koje se zbivaju istodobno i djeluju kroz tokove. Pod tokove podrazumijevam smislene, repetitivne, programirane sekvence razmjene i interakcije između fizički razdvojenih mjesta koja dijele društveni akteri u gospodarskim, političkim i simboličkim strukturama društva.“⁶⁸ Prostor tokova je posljedica ubrzanog protoka vremena, robe i stanovništva u kojemu svijet mjesta zamjenjuje svijet ne-mjesta. Castells zapravo prikazuje suvremeno potrošačko društvo u globalnom prostoru koji razara lokalne identitete. Prostori tokova se razlikuju od prostora mjesta zbog stalne, dinamične interakcije na daljinu. On je posljedica ubrzanog protoka ljudi, robe i vremena unutar supermodernog društva kojeg karakterizira svijet nemjesta. Takav se prostor, simulirana okolina, naziva kiberprostor, a projicira se kao nigdje-negdje. Kiberprostor stvara virtualna mjesta. Pravo na grad Castells naziva *dvojni grad*. Dvojnomo gradu pripadaju društvene skupine koje funkcioniraju i žive u posve udaljenim svjetovima („uključeno“ i „isključeno“ stanovništvo). U prostorima tokova vladaju pojedinačne, elitne želje, a u prostorima mjesta društvene potrebe koje ne moraju biti ispunjene. Urbani je prostor mjesto spajanja prostora tokova i prostora mjesta. Kao takav treba nam omogućiti život u kojem su nam zadovoljene sve potrebe. Prostor (grad) je, dakle, djelo, a ne proizvod.⁶⁹ Na predavanju koje je održao 1996. godine Manuel Castells zaključuje: „Ljudi još uvijek žive na mjestima. Međutim, budući da su funkcije i moć u našim društvima organizirane u prostoru tokova, strukturna dominacija nji-

⁶⁷ Usp. Manuel Castells, *Uspon umreženog društva*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2000, str. 436.

⁶⁸ Isto pod 67. Manuel Castells, str. 438.

⁶⁹ „Sa gradom je posve drugačije. Svakako, on nije samo aktivnost koja proždire, potrošnja; on postaje produktivan (sredstvo proizvodnje), ali to pre svega postaje tako što približava jedni drugima elemente proizvodnje (...) Grad poziva sebi sve ono što je rođeno na drugom mestu od prirode i rada: plodove i predmete proizvode i proizvođače, dela i tvorevine, delatnosti i situacije. Što on stvara? Ništa. On centralizuje ostvarenja. A ipak, on stvara sve. Ništa ne postoji bez razmene, bez zbližavanja, bez blizine, to jest bez odnosa. On stvara jednu situaciju, urbanu situaciju, onu u kojoj se različite stvari događaju jedni drugima i ne postoje odvojeno, već prema razlikama.“ Isto pod 56. Henri Lefebvre, str. 134–135.

hove logike bitno mijenja značenje i dinamiku mjesta. Iskustvo vezano uz mjesta odvaja se od moći, a značenje se sve više odvaja od znanja. Ono slijedi strukturnu shizofreniju između dvije prostorne logike koje prijete prekidom komunikacijskih kanala u društvu. Dominantna je ona tendencija prema horizontu umreženoga, ahistorijskoga prostora tokova, cilj koje je nametnuti svoju logiku razasutim i razdijeljenim mjestima, koja se sve više međusobno udaljavaju i sve im je teže dijeliti iste kulturne kodove. Ako se ne uloži pozitivan napor u građenje kulturnih i fizičkih mostova između ova dva oblika prostora, može nam se dogoditi da krenemo u susret životu u paralelnim svjetovima, čija se vremena ne mogu susresti jer su zapleteni u različite dimenzije društvenog hiper-prostora.“ Razvoju urbane sociologije svakako pridonosi David Harvey. Smatra se vodećim teoretičarom prostora međunarodnoga ugleda. Uvelike je pridonio kritici globalnog kapitalizma, posebno njegove neoliberalne forme. Njegovo djelo *Social Justice and the City (Društvena pravda i grad)* suprotstavlja socijalističke i liberalne formulacije o prostoru. U socijalističkim formulacijama Harvey analizira marksističku teoriju viška vrijednosti te analizira prostor kao robu te na koji način kapitalizam⁷⁰ upravlja svim važnim elementima vezanima uz urbani život. U liberalnim formulacijama tematizira postizanje ravnoteže koja isključuje nejednakost i nepravdu. Prostorne forme ne promatraju se samo kao okvir u kojem se događaju društveni procesi već kao okviri koji sadrže društvene procese koji su i sami prostorni. Stoga govorimo o međupovezanosti društvenih procesa i prostornih formi koje proizlaze iz društvenih praksi.⁷¹ On se slaže s idejom Lefebvrea da u zauzimanju i vođenju prostora⁷² leži društvena moć nad svakodnevicom. To potvrđuje preživljavanje⁷³ kapitalizma oslanjajući se na proizvodnju prostora. Harvey, dakle, zaključuje da industrijski kapitalizam proizvodi za nas prostor:

⁷⁰ Bit neoliberalnog kapitalizma definira ovako: „projekt uspostave apsolutne moći više klase (klase na vlasti) nametanjem strukturnih mehanizama neoliberalne vlasti i neravnopravnog razvitka svijeta“. Više o tome pročitati u: David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, New York, 2003. Dostupno na: <https://www.sok.bz/web/media/video/ABriefHistoryNeoliberalism.pdf>. (Stranica posjećena 5. ožujka 2018).

⁷¹ Ovaj problem Harvey tematizira kroz 4 teme: priroda urbanizma, priroda prostora, priroda teorije, priroda društvene pravde. Sva 4 koncepta autor problematizira na različite načine, ali ih povezuje u društvenoj praksi.

⁷² Više o tome pročitati u: Henri Lefebvre, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Cambridge – Oxford, 1992, str. 306–307. Dostupno na: <https://libcom.org/files/David%20Harvey%20The%20Condition%20of%20Postmodernity.pdf>. (Stranica posjećena 5. ožujka 2018).

⁷³ Više o tome pročitati na: David Harvey, *Spaces of Hope*, University of California Press, California, 2000, str. 29–31. Dostupno na: <https://books.google.hr/books?id=W00VHZg3u2MC&printsec=frontcover&hl=hr#v=onepage&q&f=false>. (Stranica posjećena 5. ožujka 2018).

„dokazi predlažu da sile urbanizacije jako izviru i kreću se u svrhu dominiranja središnjom pozornicom svjetske povijesti (...) urbanizacija je u svom dometu postala globalnom.“⁷⁴ Harvey je dokazao neotuđivo pravo na privatno vlasništvo te pronalazi *pravo na grad* dokazujući Lefebvrevu tezu o urbanoj revoluciji jer je urbanizacija ključni element preživljavanja kapitalizma. Analizirajući svoj koncept *prava na grad*⁷⁵, David Harvey piše kako su ideali ljudskih prava dospjeli na središte pozornice, u etičkom i političkom smislu. Mnogo se ulaže u zaštitu istih prava u svrhu izgradnje boljega svijeta. Najveća pozornost pridaje se profitu i pravu na privatno vlasništvo. Jednu od vrsta kolektivnog prava Harvey naziva pravo na grad. Robert Park, ugledni sociolog urbanizma, tumači da je grad „čovjekov najkonzistentniji i u cjelini najuspješniji pokušaj da svijet u kojem živi preobrazi prema svojim željama. No ako je grad svijet koji je čovjek stvorio, to je i svijet u kojemu je otad osuđen živjeti. Tako je čovjek, neizravno i bez jasnog shvaćanja prirode svoga posla, gradeći grad iznova stvorio sebe.“⁷⁶ Stoga je pravo na grad pravo da mijenjajući grad, prema svojim željama, mijenjamo sebe. To je kolektivno pravo jer promjena grada ovisi o ostvarivanju kolektivne moći u procesu urbanizacije. U povijesnom procesu urbanizacije, društvene sile su nametale svoj ritam. Gradovi su nastajali na društvenim i geografskim koncentracijama viška proizvoda. Zato je ona bila definirana kao klasna pojava jer se višak mora odnekud uzimati, odnosno iscrpiti (od potlačene klase), a višak (višak vrijednosti = višak proizvoda) je sadržan u nekoliko ljudi koji imaju i drže moć. Stoga, Harvey zaključuje da urbanizacija ovisi o mobilizaciji viška proizvoda te tako nastaje bliska veza između razvojnog procesa kapitalizma i urbanizacije. Kapitalizam konstantno ima potrebu pronaći nove teritorije u kojima može ostvarivati profit, odnosno za proizvodnju viška kapitala. Pri takvoj proizvodnji treba pronaći radnu snagu, no ponajviše nove resurse čime jača pritisak na okoliš što stvara novi otpad. Kapitalistička urbanizacija zaobilazi prepreke te ima aktivnu ulogu u apsorbiranju viška proizvoda za viškom vrijednosti. Harvey smatra da je vremensko-prostorna kompresija glavni uzročnik promjene mjesta i prostora u globalnom društvu. Kompresiju Harvey definira kao rezul-

⁷⁴ David Harvey, *Social Justice and the City*, University of Georgia Press, Athens, 2009, str. 313. Dostupno na: [http://www.cmecc.com/uploads/%E8%AF%BE%E6%9C%A-C%E5%92%8C%E8%AE%BA%E6%96%87/\[2\]\[%E5%A4%A7%E5%8D%AB%E5%93%88%E7%BB%B4\].David.Harvey.\(1973\).Social.Justice.and.the.City.pdf](http://www.cmecc.com/uploads/%E8%AF%BE%E6%9C%A-C%E5%92%8C%E8%AE%BA%E6%96%87/[2][%E5%A4%A7%E5%8D%AB%E5%93%88%E7%BB%B4].David.Harvey.(1973).Social.Justice.and.the.City.pdf). (Stranica posjećena 5. ožujka 2018).

⁷⁵ David Harvey, *Pravo na grad*, u: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*, u: https://monoskop.org/images/f/f4/Operacija.Grad_Prirucnik_za_zivot_u_neoliberalnoj_stvarnosti.pdf, str. 40–59. (Stranica posjećena 5. ožujka 2018).

⁷⁶ Robert Park, *On Social Control and Collective Behavior*, Chicago University Press, Chicago, str. 3. Citat preuzet iz fusnote broj 75, David Harvey, str. 41.

tat aktivnosti kapitala u svjetskim, globalnim okvirima. Fredric Jameson govori o postmodernom hiperprostoru te ga promatra kao mutaciju u izgrađenom prostoru. On ukida uobičajene prostorne odnose kao što su npr. zatvoreno – otvoreno, unutra – vani... O urbanim revolucijama Harvey svoje tumačenje počinje slučajem Pariza u Drugom Carstvu. Kriza 1848. godine smatra se krizom neuloženog viška kapitala i viška radne snage. Rezultat navedenoga bila je neuspjela revolucija nezaposlenih radnika i utopista. Kako bi Napoleon III politički opstao, morao je riješiti navedeni problem te objavljuje opširan program ulaganja u infrastrukturu u zemlji i inozemstvu. To je značilo promjenu urbane infrastrukture Pariza, a u tome mu je pomogao Hausmann. Naime, Hausmann je htio grad u golemim razmjerima, promijenio je cijele četvrti, urbano tkivo je posve promijenio. Tako je Pariz postao grad svjetlosti, veliki centar potrošnje. Sve to utjecalo je na promjenu urbanog načina života. No došlo je do kraha takvog financijskog sustava (zbog golemih viškova konzumerizma), a u političkom ojačala je Pariška komuna za koju se smatra najvećim revolucionarnim događajem u povijesti. Komuna se nije uspjela održati zbog suprotstavljenih struja što je dovelo do pada Komune. Problem viškova u Sjedinjenim Američkim Državama privremeno je bio riješen mobilizacijom u svrhu ratne proizvodnje. S viškom kapitala upravljao je Robert Moses, urbanist. On je proces urbanizacije promatrao kao sustav autocesta i infrastrukturnih promjena, totalne suburbanizacije te je pokrenuo urbanu ekspanziju. Mnoga istraživanja pokazuju da se veliki broj američkih građana nastanio u suburbanim područjima. John Stilgoe u svojoj knjizi *Borderland, Origins of the American Suburb, 1820–1938* naglašava važnost suburbije, srednji krajoлик između sela i grada, u američkoj civilizaciji navodeći da se prostiru na ogromnim prostranstvima, opiru se tradicionalnoj političkoj nomenklaturi ili topografskoj analizi. Predstavljaju život sna, dobar život te potiče stanare gradskih stanova da odsele iz kaotičnosti grada obilježenim zagađenošću i prenapučenošću. To su zajednice u kojima svi imaju jednak životni standard, isti kućni raspored, isti travnjak... Nastanku suburbije pridonio je negativan odnos prema gradu. Ideološki promatrano Robert C. Wood smatra da suburbija predstavlja vjeru u zajednicu ograničenog opsega koja štiti temeljne američke vrijednosti. Mnogi teoretičari promatraju suburbiju kao pribježište pred opsadom, odnosno kao noćnu moru između dvije idealne krajnosti.⁷⁷ Suburbanizacija je za posljedicu imala promjenu životnog stila, a srednja klasa krenula je u obranu vrijednosti vlasništva te individualiziranog identiteta. Idila je trajala sve do šezdesetih godina kada su se središta gradova pobunila. Pristaše

⁷⁷ Usp. Stipe Grgas, *Gdje je suburbija?*, u: Glasje: časopis za književnost i umjetnost, Zadar, 1996, br. 6, str. 56–67.

novinarke Jane Jacobs suprotstavili su se Mosesovim projektima estetikom lokaliziranih četvrti. No predgrađa su bila izgrađena, a promjena načina života imala bi ogromne društvene posljedice (predgrađa su npr. za studente služila kao savez s marginaliziranim skupinama društva). Pravo na grad označava upravljanjem čitavim procesom urbanizacije. Proces urbanizacije, tumači Harvey, postao je globalnih razmjera (Španjolska, Kina, Brazil, Argentina, Australija...). Takav proces urbanizacije ovisi o gradnji novih financijskih ustanova. Životni stil je bitno promijenjen. Urbani život postao je roba samo za one koji imaju novac. Pojavljuju se trgovački centri, veletrgovine, butici itd. Novi urbanizam zagovara prodaju životnog stila kao građevinskog proizvoda za ostvarivanje urbanih snova. Sve to vodi prema fragmentiranom prostoru opterećenom sukobima. Tako gradovi postaju sve više „gradovi utvrđenih fragmenata ili zatvorenih, čuvanih zajednica i privatiziranih javnih prostora pod neprekidnim nadzorom (...) uz očito nastajanje mnogih mikrodržava (...) bogate četvrti opskrbljene su svim vrstama usluga, poput ekskluzivnih škola, igrališta za golf, teniskih terena i privatne policije koja danonoćno patrolira područjem, isprepliću se s ilegalnim naseljima u kojima je voda dostupna samo na javnim hidrantima, nema kanalizacije, struju krađe povlaštena manjina, ceste se kad god kiši pretvaraju u blatne potoke, a život više obitelji u jednoj kući posve je uobičajen (...) Čini se da svaki fragment živi i funkcionira autonomno, čvrsto se držeći onoga što uspijeva zgrabiti na dnevnom svjetlu kako bi opstao.“⁷⁸ U takvim uvjetima teško je održavati urbani identitet pripadanja. Urbanizacija je posve preuzela apsorpciju viška kapitala, ali po sve veću cijenu *kreativne destrukcije* koja oduzima pravo na grad. Stoga je potrebno uspostaviti demokratsku kontrolu nad ulaganjem viškova koristeći urbanizaciju. Nadalje, nad viškom vrijednosti država treba uspostaviti demokratski nadzor. Danas politička elita oblikuje prostor prema svojim željama jer u rukama imaju vlast, novac i moć, stoga je potrebna demokratizacija prava i rad na povratku kontrole nad gradom od razvlaštenih. Saskia Sassen podržava ideju Davida Harveya naglašavajući novu geografiju centralnosti i marginalnosti. U velike centre ulaze velike investicije dok siromašniji dijelovi oskudijevaju u resursima. Urbanizira se okolica i prostor oko grada. Centralnost mjesta u kontekstu globalnih procesa otvara mogućnost konstituiranja prava na mjesto. Globalne financije u svome procesu prelaze u prostor, a kada se to događa, onda se to isto događa u velikim koncentracijama materijalnih struktura. Takve djelatnosti odvijaju se i u fizičkom i u digitalnom prostoru s potrebom zadovoljenja činjenice da su djelatnosti tvrtke deterritorijalizirane i dijelom izrazito teritorijalizirane te da su koncentrirane na određenim mjestima.

⁷⁸ Isto pod 75. David Harvey, str. 51.

To otvara stratešku geografiju koja poništava granice i prostore. Sassen zaključuje da je mjesto shvaćeno kao neutralizirano raspoloživim kapacitetima globalne komunikacije i nadzora.⁷⁹

4. ZAKLJUČAK

Promatrajući arhivsko gradivo sadržano u muzejima, arhivima te knjižnicama kao temeljni korpus analize u proučavanju međusobne povezanosti kulture i prostora te kao korpus koji ostavljajući trag u prostoru sudjeluje u stvaranju pojedinačnog i grupnog identiteta, nevidljivi (baštinski) prostori-spavači kao prostorno-vremenski komunikatori doprinose razumijevanju i interpretaciji gradiva, kao i njegovom predstavljanju javnosti. Nužno je takve prostore učiniti vidljivima te ih promatrati kao prostore kulture.

Urbanom razvoju doprinose načela koja je izradila *Agenda 21 for Culture*. Andrea Zlatar ih je popisala te navodi sljedeća načela:

1. načela kulturne različitosti,
2. ideja održivog okoliša,
3. promoviranje i poimanje kulture kao osnovnog ljudskog prava,
4. lokalne vlasti trebaju štititi ljudska prava,
5. kulturni razvoj je društveno poticajan te u njemu trebaju sudjelovati građani,
6. kulturne strategije trebaju negirati diskriminaciju i netoleranciju,
7. gradove i lokalne zajednice treba promatrati kao privilegirana mjesta za kreativno stvaranje i poticanja kreativne različitosti,
8. gradovi su mjesta za koja trebaju biti odgovorni i sami građani,
9. svaki pojedinac treba sam oblikovati svoj kulturni identitet,
10. kultura treba biti u sastavnicom održivog razvoja grada,
11. kultura je ravnoteža između javnih i osobnih interesa,
12. osnovno je pravo građanina da pristupi kulturnim poljima,
13. nužno je zagovaranje kulture i kulturnih dobara,
14. kulturalni čin je i usvajanje informacija te pristup istim,
15. rad je temeljne obilježje ljudske kreativnosti,
16. javna su mjesta zajedničko dobro s pristupom svakom pojedincu.

⁷⁹ Usp. Saskia Sassen, *Protugeografije globalizacije*, Multimedijalni institut, Zagreb, 2003, str. 5–23.

Obveze koje proizlaze iz načela su:

1. uspostavljanje javnih politika s ciljem jačanja različitosti kulturne manjine i nezaštićene kulture,
2. promovirati kulturna dobra kroz različita kulturna događanja,
3. demokratsko sudjelovanje građana i evaluacija javne kreativne politike,
4. financirati kulturu te osigurati zakonsku legislativu za stvaranje poreznih olakšica za one koji ulažu u kulturu,
5. postojanje dijaloga između različitih religija,
6. promovirati slobodno izražavanje,
7. nastaviti razvoj zatečenih lokalnih kultura kao nositelja povijesnog naslijeđa,
8. pravo kulturnog izražavanja imigrantima,
9. uvođenje kulturnih parametara u urbano planiranje,
10. javni prostori trebaju, između ostalog, služiti i kao kulturni prostori,
11. omogućiti decentralizaciju kulturnih politika,
12. poticati važnost kulturnih industrija i lokalnih medija,
13. poticati koordinaciju kulturnih politika,
14. promovirati pristup digitalnoj verziji kulturnih dobara,
15. potaknuti stvaratelje i umjetnike da sami progovore o problemima u društvu,
16. potaknuti izvođenje festivala u svrhu promocije javnog karaktera kulture,
17. promocija kreativnosti i osjetljivosti za umjetničko i kreativno izražavanje,
18. osobama s posebnim potrebama omogućiti pristup kulturnim dobrima,
19. suradnja svih institucija koje promoviraju znanje,
20. promovirati programe koji populariziraju kulturu s rješavanjem različitih problema,
21. zaštititi kulturnu baštinu i njezino propadanje,
22. poticati i osnažiti kulturni turizam,
23. jačati međunarodnu suradnju.⁸⁰

⁸⁰ Usp. Andrea Zlatar, *Prostor grada, prostor kulture: eseji iz kulturne politike*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008, str. 70–74.

LITERATURA

- Augé, Marc, *Nemjesta*, Naklada DAGGK, Karlovac, 2001.
- Bachelard, Gaston, *Poetika prostora*, Gradac, Čačak, Beograd, 2005.
- Bachelard, Gaston, *Poetika prostora*, Ceres, Zagreb, 2000.
- Batina, Klementina, *Postmoderni putnik: prilog razumijevanju suvremene kulture putovanja*, u: *Studia ethnologica Croatica*, Zagreb, 2012, br. 1.
- Baudrillard, Jean, *Istina ili radikalnost arhitekture*, u: *Europski glasnik*, Zagreb, 2001, br. 6.
- Biti, Vladimir, *Performativni obrat teorije pripovijedanja*, u: *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.
- Botton, Alain de, *Dnevnik s Heathrowa: tjedan dana na aerodromu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.
- Brković, Ivana, *Književni prostori u svjetlu prostornog obrata*, u: *Umjetnost riječi*, Zagreb, 2013, br. 1–2.
- Careri, Francesco, *Walkscape – walking as anaesthetic practice*, GG, Barcelona, 2007.
- Castells, Manuel, *Kraj tisućljeća*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
- Castells, Manuel, *The City and the Grassroots*, Edward Arnold, London, 1983, preuzeto s portala:
<https://www.scribd.com/doc/181152262/Manuel-Castells-The-City-and-the-Grassroots-pdf>
- Castells, Manuel, *Uspon umreženog društva*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2000.
- Certeau, Michel de, *Invencije svakodnevice*, Naklada MD, Zagreb, 2002.
- Foucault, Michel, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971.
- Foucault, Michel, *O drugim prostorima*, u: *Glasje: časopis za književnost i umjetnost*, Zadar, 1996, br. 6.
- Foucault, Michel, *O drugim prostorima*, u: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*, 2008, preuzeto s portala:
https://monoskop.org/images/f/f4/Operacija.Grad_Prirucnik_za_zivot_u_neoliberalnoj_stvarnosti.pdf
- Harvey, David, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, New York, 2003, preuzeto s portala:
<https://www.sok.bz/web/media/video/ABriefHistoryNeoliberalism.pdf>
- Harvey, David, *Pravo na grad*, u: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*, 2008, preuzeto s portala:
https://monoskop.org/images/f/f4/Operacija.Grad_Prirucnik_za_zivot_u_neoliberalnoj_stvarnosti.pdf

- Harvey, David, *Social Justice and the City*, University of Georgia Press, Athens, 2009, preuzeto s portala:
[http://www.cmecc.com/uploads/%E8%AF%BE%E6%9C%AC%E5%92%8C%E8%AE%BA%E6%96%87/\[2\]\[%E5%A4%A7%E5%8D%AB%E5%93%88%E7%BB%B4\].David.Harvey.\(1973\).Social.Justice.and.the.City.pdf](http://www.cmecc.com/uploads/%E8%AF%BE%E6%9C%AC%E5%92%8C%E8%AE%BA%E6%96%87/[2][%E5%A4%A7%E5%8D%AB%E5%93%88%E7%BB%B4].David.Harvey.(1973).Social.Justice.and.the.City.pdf)
- Harvey, David, *Spaces of Hope*, University of California Press, California, 2000, preuzeto s portala:
<https://books.google.hr/books?id=W00VHZg3u2MC&printsec=frontcover&hl=hr#v=onepage&q&f=false>
- Hubbard, Phil, *Prostor/mjesto*, u: Kulturna geografija: kritički rječnik ključnih pojmova, Disput, Zagreb, 2008.
- *Kulturna geografija: kritički rječnik ključnih pojmova*, Disput, Zagreb, 2008.
- Lefebvre, Henri, *Kritika svakodnevnog života*, Naprijed, Zagreb, 1998.
- Lefebvre, Henri, *Pravo na grad*, u: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*, 2008, preuzeto s portala:
https://monoskop.org/images/f/f4/Operacija.Grad_Prirucnik_za_zivot_u_neoliberalnoj_stvarnosti.pdf
- Lefebvre, Henri, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Cambridge – Oxford, 1992, preuzeto s portala: <https://libcom.org/files/David%20Harvey%20%20The%20Condition%20of%20Postmodernity.pdf>
- Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, Blackwell, Oxford – Cambridge, 1991, preuzeto s portala:
https://monoskop.org/images/7/75/Lefebvre_Henri_The_Production_of_Space.pdf
- Lefebvre, Henri, *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, London – Minneapolis, 2003.
- Lefebvre, Henri, *Urbana revolucija*, Nolit, Beograd, 1974.
- Marić, Tamara; Bojanić, Bojana; Obad-Šćitaroci, Mladen, *Walkspace: linearno povezivanje prostora na primjeru Splita*, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Zagreb, 2012, br. 1.
- McHale, Brian, *Postmodernist Fiction*, Routledge, London – New York, 1987.
- Mihoci, Nataša, *Pravo na grad: kritička misao o urbanom prostoru*, diplomski rad, 2015.
- Mirčev, Andrej, *Iskušavanja prostora*, UAOS – Leykam International, Osijek – Zagreb, 2009.

- *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin-Zrnić, Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 2011.
- Perinić, Lea, *Kreativni gradovi – uzroci i posljedice*, u: Drugost: časopis za kulturalne studije, Rijeka, 2010, br. 1.
- Perinić, Lea, *Urbani prostor i kognitivizam*, u: Drugost: časopis za kulturalne studije, Rijeka, 2010, br. 1.
- Phil Hubbard, *Prostor/mjesto*, u: *Kulturalna geografija: kritički rječnik ključnih pojmova*, Disput, Zagreb, 2008.
- Radović, Svetlana, *Poimanje fizičkog prostora u društvenoj teoriji: mogućnosti sociološke analize prostorne dimenzije grada*, u: Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju, Beograd, 2016, br. 1.
- Sassen, Saskia, *Protugeografije globalizacije*, Multimedijalni institut, Zagreb, 2003.
- Smith, Neil, *Novi globalizam, novi urbanizam: gentrifikacija kao globalna urbana strategija*, u: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*, 2008, preuzeto s portala: https://monoskop.org/images/f/f4/Operacija.Grad_Prirucnik_za_zivot_u_neoliberalnoj_stvarnosti.pdf
- Soja, Edward, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell Publishers, Oxford, 1996.
- Stanić, Sanja; Pandžić, Josip, *Prostor u djelu Michela Foucaulta*, u: Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline, Zagreb, 2012, br. 2.
- Stillgoe, John R., *Borderland, Origins of the American Suburb, 1820–1938*, Yale University Press, New Haven, 1988.
- Supek, Rudi, *Grad po mjeri čovjeka*, Naprijed, Zagreb, 1987.
- Šakaja, Laura, *Kultura kao objekt geografskog proučavanja*, u: Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Zagreb, 1998, br. 3.
- Šakaja, Laura, *Uvod u kulturnu geografiju*, Leykam International d.o.o., Zagreb, 2015.
- Uskoković, Sandra, *Treći prostor kao egzistencijski habitat ili poetska imaginacija*, u: Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja, Zagreb, 2005, br. 155.
- Zlatar, Andrea, *Prostor grada, prostor kulture: eseji iz kulturne politike*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.

Hrvoje MESIĆ

**SPATIAL HUMANITIES: MAPPING INVISIBLE
SLEEPER-SPACES**

Proper research into invisible sleeper-spaces and their mapping requires an understanding of the mutual connections between urban space and our collective urban experience. Lefebvre views spatial discourse as a triad linking mental, physical and social standpoints of space that may represent power. Space, according to Foucault, underlies the enforcement of power and social life, while space-shaping should be construed as a mechanism of power through which influence is exerted on society. This necessitates the use of an interdisciplinary approach to explore spatial humanities. Hence, the author takes an interdisciplinary approach to explore spatial humanities, i.e. document the beginnings of research into spatial cognition, 'turn to space', spatial transformation, etc. Documenting memories in an urban space allows it to become a place of symbolism, and different symbolic systems of invisible sleeper-spaces transform it into a spatial-temporal communicator.

Key words: *spatial humanities, mapping, invisible sleeper-spaces, urban space, communication, heritage, right to the city*